

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК: [572.71:903.5] (477.53) «636/639»

Юрій Долженко

НОВІ КРАНІОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ДАВНЬОГО НАСЕЛЕННЯ НИЖНЬОГО ПРИПСІЛЛЯ

Подається розгорнута краніологічна характеристика антропологічних матеріалів, отриманих в ході науково-рятивних розкопок курганів 1999–2011 рр. у басейні Нижнього Псла з населених пунктів Бондарі, Горбані, Кияшки, Василівка, Волошино, Карпівка, Шишаки. Ці матеріали належать до таких археологічних культур: черняхівська, ямна, катакомбна, скіфська, зрубна, багатопружкової кераміки. Антропологічні рештки мешканців, які проживали в пониззі ріки у різні історичні епохи, вивчено за трьома краніологічними методиками. Виявлено, що черепи катакомбної культури з Полтавської області неоднорідні й представляють різні антропологічні типи: брахікранний череп (поховання 27 кургану 1 із с. Волошино) з відносно широким, помірно профільованим обличчям і слабо випнутим широким носом та доліхокранний (поховання 1 з с. Василівки), з широким, добре профільованим обличчям й сильно випнутим, помірно широким носом, виразно європеїдний. Після статистичного аналізу методом головних компонент, встановлено подібність поховання 27 з кургану 1 із с. Волошино до черепа 164 із с. Старосілля (матеріали Херсонської експедиції, розкопки Ю. Шилова 1972 р.) та мениу подібність до черепа з поховання 16 с. Новочорномор'я, Голопристанського району Херсонської обл. Своєю чергою, методом головних компонент виявлено подібність мезокранного черепа скіфської культури з с. Горбані до с. Ковалівки-2, що спостерігається й морфологічно. Другий суббрахікранний череп скіфської культури із с. Волошино (курган 2, поховання 15) дуже слабо подібний до черепа під шифром 93/5 із с. Миколаївки-Козацької. Морфологічна та статистична подібність між досліджуваними черепами скіфської культури з Полтавської області незначна.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, антропологія, краніофенетика, Псел, катакомбна культура, ямна культура, скіфська культура, черняхівська культура.

У травні-червні 1999–2011 рр. Полтавська археологічна експедиція державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України та Центру охорони і досліджень пам'яток археології управління Полтавської облдержадміністрації під керівництвом О. Супруненка провела археологічні розвідки та виявила такі наступні поховання. Матеріали катакомбної культури піднято із трьох пунктів: с. Василівка (поховання 1) – 1999 р., О. Супруненко датує його 3700–3900 р. до н. е.; с. Волошино (курган 1, поховання 27) – 2004 р.; с. Волошино (поховання 42, курган 1) – 2004 р.; с. Дуканічі (курганна група 1, розкоп 1, поховання 1, впускне) – 2005 р. (див. табл. 1).

Матеріали носіїв ямної культури представлені одним повним черепом із розкопок 2005 р. у с. Волошино (курган 2, поховання 46) та дрібними уламками обличчя поховання 8. Матеріали черняхівської культури – це чотири черепи з населеного пункту с. Шишаки, піднятих 2009 р. Матеріали зрубної культури представляє один череп із с. Кияшки, піднятий 2011 р. (курган 2, поховання 5) [23, с. 197–200].

Матеріали культури багатопружкової кераміки – одне склепіння з поховання 1, яке у с. Карпівка Кременчуцького району знайшов археолог В. Шерстюк. Матеріали скіфської культури складаються із двох черепів з розкопок 2009 р. у с. Горбані (курган 2, поховання 5) [3, с. 409–420; 23, с. 84–93] та 2004 р. у с. Волошино (курган 2, поховання 15). Матеріали Київської Русі відкрив 2000 р. пирятинський краєзнавець І. Головков у с. Кроти Пирятинського району Полтавської області – це поховання 3; 1–8.

Черепи вимірювалися безпосередньо у м. Полтаві, в приміщенні Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, за стандартною краніологічною методикою, де, за Рудольфом Мартіном, вказувалася нумерація ознак [29], а назомалярний і зигомаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [1, рис. 14, с. 55; 29]. Ступінь облітерації швів та вік встановлювалися згідно зі схемою Г. Валуа [31]. Стертість зубів оцінювалася за схемою Дона Бротвелла [26]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом L. H. D. Vuxton та G. D. Morant [27]. У таблицях лінійні розміри вказано у мм, кути – у градусах. Параметри

позначені так: n – число випадків, M – середня арифметична величина, $m(M)$ – похибка середньої арифметичної, σ – середні квадратичні відхилення, ms – похибка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Дебец [1]. Стаття похованих визначав А. Артем'єв та автор статті.

Також для характеристики краніологічного матеріалу використано методу, яку запропонував в одній з галузей расознавства – етнічній краніоскопії – О. Козінцев [9–10; 28]. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми Б. та О. Козінцевих 1993 р., а також А. Громова (1996 р.). Краніофенетика досліджувалася за R. J. Berry [25].

Згадані поховання зберігаються у фондах Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Поховання 27 кургану 1 у с. Волошино. Збереженість черепа добра. Візуально склепіння помірно масивне. Череп представлений з нижньою щелепою. М'язовий рельєф потилиці помірний, потиличний горб розвинений слабо (1 бал), соскоподібні відростки малі (1 бал). Лоб прямий, лобних і потиличних горбів не помітно. Надперенісся розвинуто слабо (1,5 бали). Черепні шви з середини відкриті, ззовні ще не почалась облітерація. Зуби стерті слабо. За морфологічними ознаками можна визначити, що чоловік помер у 25–30 років. Череп чоловіка з поховання 27 кургану 1 у с. Волошино характеризується помірним поздовжнім та великим поперечним і висотним діаметром черепної коробки, загалом, за поперечно-поздовжнім індексом (83,1), череп брахікранний (див. табл. 1). Довжина основи черепа й горизонтальна окружність через краніологічну точку офріон помірні за абсолютними розмірами. Висотно-поздовжній показник великий, що вказує на високий череп – (гіпскранія), висотно-поперечний індекс середній – (метріокранія, помірно високий череп). До малого класу належить лобна хорда, тож висота вигину чола помірна. Широтні розміри лобної кістки великі у фронтальному та дуже великі в дорсальному відділі. Потилиця широка, випнута помірно.

Обличчя ортогнатне, дуже низьке й помірно широке. Діаметр вилиць можна вважати помірним, на межі з великими розмірами – 136,8 мм. За верхньолицевим індексом (46,7), обличчя широке (еуріен), як і за загальним лицевим індексом (79,6) – еурипрозопія. Альвеолярний прогнатизм невиразний. Кут альвеолярної частини великий. Назомаллярний кут помірний, зигмаксиллярний – сплющений, що свідчить про середньо профільоване обличчя на верхньому рівні та сплющене на нижньому.

Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, за показником (70,2) низькі (хамеконхія). У расово-діагностичному відношенні велике значення приділяється будові перенісся та ступеню випинання носових кісток. Ніс низький і широкий, за показником (55,1) – широкий (хамеринія), слабо випнутий. Носові кісточки широкі й високі, кут їх випинання малий. За симотичним показником (50,0), перенісся високе, за дакріальним – помірно високе. Нижній край грушоподібного отвору має антропінну форму передньо-носкових ямок (*Anthropinae*). Передня носова ость велика (5 балів). Іклова ямка помірної глибини (–5). У цілому, за краніологічними ознаками, чоловічий череп із поховання 27 належить до великої європеїдної раси.

Надорбітні отвори (*Foramina supraorbitale*) на черепі є з обох боків. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксовано як варіант (I а) – європеїдна ознака. Задньовиличний шов (далі – ЗВШ) відсутній як праворуч, так і ліворуч – європеїдна ознака. Клиноподібний верхньощелепний шов (далі – КВШ) відсутній з чотирьох сторін. Підорбітний візерунок (далі – ПОВ) з обох сторін зафіксовано як варіант III. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3), з обох боків є вормієва кісточка (європеїдна ознака). У потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) праворуч є вормієва кісточка (східна, монголоїдна ознака), ліворуч такої кісточки немає (європеїдна ознака).

Отже, враховуючи брахікранний череп, сплющений зигмаксиллярний кут обличчя, присутність *Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*, можна стверджувати про метисацію даного індивідуума (присутність монголоїдної домішки).

Чоловіче поховання 1, 40–50 років (3700–3900 р. до н. е.), із с. Василівки Кобилянського району, добуто 1999 р., характеризується масивним склепінням, сильно розвинутим надпереніссям та надбрівними дугами, розвинутими потиличним горбом і соскоподібними виростками, а також – дуже великим поздовжнім та помірним поперечним діаметром черепної коробки. У цілому, за поперечно-поздовжнім індексом (74,2) череп долихокранний (див. табл. 1). Висоту його виміряти не вдалося у зв'язку з поганою збереженістю. Лобна кістка дуже широка. Обличчя помірно високе й дуже широке. За верхньолицевим індексом (48,2), обличчя широке (еуріен). За загальним лицевим індексом (78,9), обличчя також широке (еурипрозопія). Назомаллярний і зигмаксиллярний кути свідчать про сильно профільоване обличчя як на верхньому, так і на нижньому рівні.

Орбіти широкі та дуже низькі, за показником (61,2), який можна вважати особливим, низькі (хамеконхія). Ніс високий і широкий, але за показником (47,9) – помірно широкий (мезоринія). Кут його випинання дуже великий. Перенісся високе (див. табл. 1).

З 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 9 фенів. NORMA FACIALIS: є неповний метопічний шов (*Sutura frontalis, metopica*). Над правою орбітою виявлено отвір (*Foramina supraorbitale*). Праворуч є лобний отвір (*Foramina frontale*). Під орбітами присутні по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium* (норма). NORMA LATERALIS: на правій вилиці зафіксовано виросток – *Spina processus frontalis ossis zygomatici*, на лівій – виступ. NORMA OCCIPITALIS: виявлено виросток потиличної луски (*Processus interparietalis squamae occipitalis*). NORMABASILARIS: форма поперечного піднебінного шва (*Sutura palatina transversa*) – хвиляста.

Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі є праворуч, ліворуч він відсутній. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксовано як варіант (I a) – північний або західний напрям зв'язку. ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч. КВШ відсутній з чотирьох сторін. ПОВ заріс. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae – L3*) з лівого боку немає вормієвих кісточок. Також їх немає і в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) ліворуч. Права частина зруйнована.

Чоловіче поховання 42 із с. Волошино (курганна група 1, курган 1), незадовільної збереженості, померлому було 30–40 років. Індивідуальні краніометричні характеристики черепів, які підняв упродовж 1999–2011 рр. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації подано у таблиці 1.

Таблиця 1

№ за Р. Марті ном	Рік та номер поховання Ознаки	Волошино 2004 р. курган 1, поховання 27	Василівка 1999 р. поховання 1	Волошино 2005 р. курган 2, поховання 46
	Культура	катакомбна	катакомбна	ямна
	Стать	♂	♂	♂
	Вік	25–30	40–50	45–55
1.	Повздовжній діаметр	178,0	194,0	196,0
1 в	Повздовжній діаметр від офріона	178,0	188,0	192,0
8.	Поперечний діаметр	148,0	144,0	136,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	138,0	–	–
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	120,8	122,8	–
9.	Найменша ширина чола	99,8	106,3	–
10.	Найбільша ширина чола	127,0	–	–
5.	Довжина основи черепа	101,5	–	–
11.	Ширина основи черепа	133,0	–	–
12.	Ширина потилиці	112,0	–	–
29.	Лобна хорда	109,0	119,0	–
30.	Тім'яна хорда	117,0	115,0	–
31.	Потилична хорда	88,0	–	–
25.	Сагітальна дуга	356,0	–	–
23 а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	515,0	–	–
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	333,0	–	–
26.	Лобна дуга	121,0	135,0	–
27.	Тім'яна дуга	130,0	120,0	–

28.	Потилична дуга	105,0	–	–
FS	Висота вигину лоба	24,5	–	23,3
OS	Висота вигину потилиці	26,0	26,0	27,0
7.	Довжина потиличного отвору	35,5	–	–
16.	Ширина потиличного отвору	28,9	–	–
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,5	4	3
	Надбрівні дуги (1–3)	1,5	3	3
	Зовнішній потиличний бугор (1–5)	1	4	4
	Соскоподібний виросток (1–3)	1	3	3
	Нижній край грушоподібного отвору	Anthr	Anthr	Anthr
	Передньо-носова ость (за Брока 1–5)	5	2	5
45.	Діаметр вилиць	136,8	148,0	–
40.	Довжина основи обличчя	97,4	–	–
48.	Верхня висота обличчя	63,9	71,3	75,0
47.	Повна висота обличчя	108,9	116,8	127,0
43.	Верхня ширина обличчя	108,5	116,0	112,0
46.	Середня ширина обличчя	101,0	–	106,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	53,6	–	–
61.	Ширина альвеолярної дуги	65,9	–	–
62.	Довжина піднебіння	43,8	–	–
63.	Ширина піднебіння	36,4	–	–
55.	Висота носа	48,6	54,7	55,1
54.	Ширина носа	26,8	26,2	29,2
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	42,3	43,0	41,8
52.	Висота орбіти	29,7	26,3	32,0
	Бімаллярна ширина <i>fmo-fmo</i>	101,9	106,0	103,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	19,0	23,0	25,5
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	101,0	103,0	106,0
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	22,0	25,0	28,0
SC	Симотична ширина	10,0	10,5	9,0
SS	Симотична висота	5,0	6,0	4,0
MC	Максилофронтальна ширина	20,5	25,0	27,0
MS	Максилофронтальна висота	8,0	10,0	10,0
DC	Дакриальна ширина	25,0	28,5	29,8
DS	Дакриальна висота	13,0	15,3	15,5
	Глибина іклової ямки	-5	-7,5	-1,5
77.	Назомаллярний кут	139,0°	133,0°	127,0°
∠Zm.	Зигмаксиллярний кут	132,9°	128,0°	124,0°
Tg 77	Назомаллярний кут	2,682	2,304	2,020
Tg Zm.	Зигмаксиллярний кут	2,995	2,060	1,893
32	∠ профіль чола від n	93,0°	–	–
	∠ від gl	88,0°	–	–

72	∠ загально лицевий	87,0°	–	–
73	∠ сер. частини обличчя	89,0°	–	–
74	∠ альвеолярної частини обличчя	80,0°	–	–
75	∠ нахил лицевих кісток	64,0°	–	–
75(1)	∠ випинання носа	23,0°	40,0°	30,0°
Індекси:				
8:1	Черепний індекс	83,1	74,2	69,4
17:1	Висотно-повздожній показчик I	77,5	–	–
17:8	Висотно-поперечний показчик I	93,2	–	–
20:1	Висотно-повздожній показчик II	67,8	63,3	–
20:8	Висотно-поперечний показчик II	81,6	85,3	–
9:10	Лобний показчик	78,6	–	–
10:8	Коронарно-поперечний	85,8	–	–
9:8	Лобно-поперечний показчик	67,4	73,8	–
48:45	Верхньолицевий показчик	46,7	48,2	–
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний індекс	46,3	–	–
40:5	Показчик виступання обличчя	96,0	–	–
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний індекс	92,4	102,8	–
9:45	Лобно-виличний індекс	73,0	71,8	–
52:51	Орбітний індекс	70,2	61,2	76,6
54:55	Носовий індекс	55,1	47,9	53,0
DS:DC	Дакріальний індекс	52,0	53,7	52,0
SS:SC	Симотичний індекс	50,0	57,1	44,4
MS:MC	Максило-фронтальний індекс	39,0	40,0	37,0
63:62	Піднебінний індекс	83,1	–	–
61:60	Щелепно-альвеолярний	122,9	–	–
10:45	Лобно-виличний індекс	92,8	–	–

Таблиця 1 (продовження)

№ за Р. Мартіном	Дуканичі 2005 р. курганна група 1, поховання 1	Горбані 2009 р. курган 2, поховання 5	Волошино 2004 р. курган. гр. 1, курган 2, пох. 15	Шишаки 2009 р. пох. 8	Шишаки 2009 р. пох. 17	Шишаки 2009 р. пох. 10
Культура	катакомбна	скіфська	скіфська	черняхівська	черняхівська	черняхівська
Стать:	♀	♂	♂	♂	♂	♂
Вік:	25–30	50–60	50–60	45–55	25–30	25–30
1.	166,0	196,0	178,0	190,0	186,0	–
1 в	164,0	190,0	176,4	186,0	184,0	–
8.	134,0	150,0	142,0	137,0	139,0	–
17.	126,0	140,0	127,0	136,0	147,0	–

20.	–	127,9	–	112,8	–	–
9.	95,1	104,6	96,0	98,0	89,0	94,0
10.	116,0	130,0	119,0	123,0	116,0	–
5.	99,9	110,0	99,7	111,0	–	–
11.	117,5	122,0	130,5	120,0	125,0	–
12.	102,5	111,0	109,0	115,5	116,0	–
29.	108,5	122,2	104,0	111,5	116,2	110,0
30.	99,0	119,0	104,0	109,0	114,0	–
31.	85,0	100,0	–	103,5	103,0	–
25.	328,0	385,0	–	364,0	369,0	–
23 а.	480,0	–	513,0	–	254,0	–
24.	303,0	353,0	–	320,0	330,0	–
26.	122,0	137,0	–	124,0	127,0	–
27.	110,0	130,0	–	119,0	125,0	–
28.	96,0	118,0	–	121,0	117,0	–
FS	25,0	27,0	23,1	24,6	25,3	–
OS	21,0	27,0	29,0	30,0	27,0	–
7.	31,9	37,2	–	37,0	–	–
16.	27,8	27,3	–	29,0	–	–
Надпер	2	4	2	–	2,0	–
Надбр.	1,3	3	2	–	1,5	–
Пот.гор б	1	3	1	–	1,0	–
Соскоп.	2	3	2	–	1,0	–
Ниж.кр.	anthr	anthr	–	–	anthr	–
Пер.н.ос т	3	4	–	–	–	–
45.	127,0	136,1	136,5	128,0?	128,0?	–
40.	98,0	103,0	97,5	–	–	–
48.	60,8	74,2	67,0	–	–	–
47.	102,5	–	122,0	–	–	–
43.	101,9	113,0	108,0	105,0	–	–
46.	93,0	96,0	98,5	–	–	–
60.	51,1	54,9	–	58,5	–	–
61.	56,2	65,7	–	66,0	–	–
62.	45,5	48,2	–	50,0	–	–
63.	34,8	37,6	–	38,0	–	–
55.	47,9	58,8	50,6	–	–	–
54.	25,0	25,4	24,0	24,0	25,0	–
51	40,5	44,9	41,0	–	–	–
52.	29,8	35,4	33,0	–	–	–
Бімаляр на	–	104,0	98,4	98,0	–	–

ширина						
Висота назіона над mfo	–	25,5	19,0	25,0	–	–
Zm хорда	–	104,0	98,5	93,0	92,0	–
Висота sbsp zm	–	25,5	26,2	27,0	–	–
SC	10,0	8,0	8,0	–	–	–
SS	3,0	4,0	3,3	–	–	–
MC	21,0	23,0	19,1	–	–	–
MS	7,0	8,0	7,5	–	–	–
DC	27,0	26,0	23,5	–	–	–
DS	13,0	12,0	10,5	–	–	–
Глибина ікл. ямки	-2,0	-6,0	-1,0	–	–	–
77.	131,0°	127,5°	137,0°	125,7°	–	–
∠Zm.	127,0°	128,5°	123,5°	119,4°	–	–
Tg 77	2,212	2,039	2,589	1,960	–	–
Tg Zm.	2,022	2,087	1,858	1,722	–	–
32	93,0°	83,0°	–	–	–	–
Від глабели	76,0°	74,0°	–	–	–	–
72	82°	93,0°	–	–	–	–
73	86°	95,0°	–	–	–	–
74	66°	82,0°	–	–	–	–
75	60°	62,0°	–	–	–	–
75(1)	22,0°	31,0°	33,0°	–	–	–
8:1	80,7	76,5	79,8	72,1	74,7	–
17:1	75,9	71,4	71,3	71,6	79,0	–
17:8	94,0	93,3	89,4	99,3	105,8	–
20:1	–	65,3	–	59,4	–	–
20:8	–	85,3	–	82,3	–	–
9:10	82,0	80,5	80,7	79,7	76,7	–
10:8	86,6	86,7	83,8	89,8	83,5	–
9:8	71,0	69,7	67,6	71,5	64,0	–
48:45	47,9	54,5	49,1	–	–	–
48:17	48,3	53,0	52,8	–	–	–
40:5	98,1	93,6	97,8	–	–	–
45:8	94,8	90,7	96,1	93,4	92,1	–
9:45	74,9	76,9	70,3	76,6	69,5	–
52:51	73,6	78,8	80,5	–	–	–
54:55	52,2	43,2	47,4	–	–	–
DS:DC	48,1	46,2	44,7	–	–	–

SS:SC	30,0	50,0	41,3	–	–	–
MS:MC	33,3	34,8	39,3	–	–	–
63:62	76,5	78,0	–	76,0	–	–
61:60	110,0	119,7	–	112,8	–	–
10:45	91,3	95,9	87,2	96,1	90,6	–

Таблиця 1 (продовження)

№ за Р. Мартіном	Волошино 2005 р.? курган 1, пох. 42	Бондарі 2007 курганна група II, курган 7, пох. 4	Кроти 2000 пох. 3 7/S1
Культура:	катакомбна	Скіфське впускне, основне	Київська Русь
Стать:	♂	♀?	♂
Вік:	30–40	30–40	30–40
1.	190,0	188,0	180,0
1 в	188,0	186,0	179,0
8.	138,0	–	147,0
17.	–	–	133,2
20.	–	–	111,6
9.	100,0	101,8	105,2
10.	124,0	–	130,0
5.	–	–	102,5
11.	–	–	127,5
12.	–	107,0	107,5
29.	113,0	111,0	107,0
30.	111,0	118,0	111,0
31.	–	94,0	96
25.	–	–	360,0
23 а. (23)	529,0	–	526,0
24.	–	–	323,0
26.	–	–	123,0
27.	–	–	125,0
28.	–	–	112,0
FS	24,0	25,0	27,2
OS	–	24,0	26,5
7.	–	–	39,6
16.	–	–	36,7
Надпер.	4	2	2
Надбр.	1	1,5	2
Пот. горб	–	1	2
Соскоп.	–	2	3
Нижн.кр.	–	–	anthr
Пер.н.ост	–	–	5
45.	130,0 ?	–	138,1
40.	–	–	96,1

48.	70,8	–	68,9
47.	–	–	–
43.	108,0	–	111,5
46.	–	–	94,0
60.	–	–	54,3
61.	–	–	57,0
62.	–	–	44,3
63.	–	–	35,4
55.	55,0	–	51,7
54.	–	–	23,6
51	43,3	–	42,3
52.	31,5	–	34,1
Бімалярна ширина	–	–	102,0
Висота назіона над mfo	–	–	20,0
Zm хорда	–	–	94,0
Висота sbsp zm	–	–	25,0
SC	–	–	9,0
SS	–	–	4,5
MC	–	–	22,0
MS	–	–	9,0
DC	–	–	26,5
DS	–	–	13,0
Глибина ікл. ямки	–	–	-4,0
77.	–	–	136,6°
∠Zm.	–	–	123,8°
Tg 77	–	–	2,550
Tg Zm.	–	–	1,880
32	–	–	86,0°
Від глабели	–	–	75,0°
72	–	–	84,0°
73	–	–	85,0°
74	–	–	84,0°
75	–	–	54,0°
75(1)	–	–	30,0°
8:1	72,6	74,0	81,7
17:1	–	–	74,0
17:8	–	–	90,6
20:1	–	–	62,0
20:8	–	–	75,9
9:10	80,6	–	80,9

10:8	89,9	–	88,4
9:8	72,5	72,7	71,6
48:45	54,5 ?	–	49,9
48:17	–	–	51,7
40:5	–	–	93,8
45:8	94,2 ?	–	93,9
9:45	76,9 ?	–	76,2
52:51	–	–	80,6
54:55	–	–	45,6
DS:DC	–	–	49,1
SS:SC	–	–	50,0
MS:MC	–	–	80,6
63:62	–	–	79,9
61:60	–	–	105,0
10:45	95,4 ?	–	94,1

умовні позначення: ♂ – чоловік; ♀ – жінка.

Внутрішньогруповий аналіз серії черепів носіїв катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини. Описані черепи були задіяні (окрім жіночого із с. Дуканичі) під час внутрішньогрупового аналізу головних компонент (далі – ГК) [5, с. 76–117]. Для порівняння залучено лише ті черепи катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини (див. табл. 2), у яких повністю представлено 13 краніометричних ознак та один індекс: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, орбіти, назомаллярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носових кісток.

Для порівняння залучено 31 чоловічий череп катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини, які дослідили С. Круц та Г. Зіневич [7, с. 192–195; 8, табл. 8, с. 50–59; 15, с. 128–157]. Це матеріали запорізької експедиції (11 черепів) (див. табл. 3); три черепи інгульської експедиції (курган 1, поховання 2, поховання 27, скелет 1 із с. Привольного, поховання 17, кургану 2 із с. Баратівки); 11 чоловічих черепів херсонської експедиції [15, с. 128–157]; по одному черепу із м. Нікополя (курган 1, поховання 12), с. Адамівки (курган 1, поховання 13) [7, табл. 33, с. 192–195]; с. Новочорномор'я Голопристанського району (курган 8, поховання 16), інвентарний номер 430 [8, табл. 8, с. 50–59]; а також три черепи, які дослідив автор із розкопок орджонікідзевської експедиції [6, с. 521–527].

Побудований за першими двома ГК графік є двомірною проекцією розташування черепів катакомбної культури у багатовимірному аналізі із мінімальними можливими відхиленнями. При розгляді положення вивчених чоловічих поховань у просторі I та II ГК виявилось, що череп з поховання 27 кургану 1 із с. Волошино за першою ГК (28,2 % загальної мінливості) отримав великі від'ємні значення (–1,989) і виявився подібний до черепа із с. Старосілля (матеріали Херсонської експедиції) 164 (–1,770) (розкопки Ю. Шилова 1972 р.), а також до черепа з поховання 16 із с. Новочорномор'я Голопристанського району Херсонської обл. (див. рис. 1–2).

За другою ГК (20,4 % загальної мінливості) також простежується аналогія черепа із поховання 27, що отримав великі додатні значення компоненти (1,616), із поховання 16 із с. Новочорномор'я (1,859). Черепи катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини, задіяні під час аналізу, подано у таблиці 2.

Таблиця 2

№ з/п	Назва черепа в графіку	Назва пам'ятки	Місце розташування знахідки	Розкопки, рік	Публікації антропологічні	Місце збереження антропологічного матеріалу
1.	Зап. 10	курган 14, пох. 8	Запорізька експедиція, Балки, Група Гайманової Могили	В. Бидзиля, 1969 р.	С. Круц, 1984 р., табл. 9, с. 128.	Фонди Інституту Археології НАНУ
2.	Зап. 11	Довгий курган, пох. 24	Запорізька експедиція,	В. Бидзиля, 1977 р.	С. Круц, 1984 р., с. 128.	Фонди Інституту Археології НАНУ
3.	Зап. 16	Висока могила, пох. 17	Запорізька експедиція,	В. Бедзиля, Ю. Болтрик, 1977 р.	С. Круц, 1984 р., с. 128.	Фонди Інституту Археології НАНУ
4.	Зап. 22	курган 9, пох. 2	Запорізька експедиція, Степове	В. Отрощенко, 1972 р.	С. Круц, 1984 р., с. 128.	Фонди Інституту Археології НАНУ
5.	Зап. 26	Балковський курган, пох. 47	Запорізька експедиція,	В. Отрощенко, 1973 р.	С. Круц, 1984 р., с. 129.	Фонди Інституту Археології НАНУ
6.	Зап. 29	курган 3, пох. 26	Запорізька експедиція, з Орлянки	В. Отрощенко, 1973 р.	С. Круц, 1984 р., с. 129.	Фонди Інституту Археології НАНУ
7.	Зап. 34	курган 4, пох. 4	Запорізька експедиція, з с/з «Суворова»	В. Отрощенко, 1973 р.	С. Круц 1984 р., с. 129.	Фонди Інституту Археології НАНУ
8.	Зап. 35	курган 4, пох. 4а	Запорізька експедиція, з с/з «Суворова»	В. Отрощенко, 1973 р.	С. Круц, 1984 р., с. 129.	Фонди Інституту Археології НАНУ
9.	Зап. 60	курган 6, пох. 5	Запорізька експедиція, Михайлівка	В. Отрощенко, 1975 р.	С. Круц, 1984 р., с. 130.	Фонди Інституту Археології НАНУ
10.	Зап. 71	курган 17, пох. 4	Запорізька експедиція, Гюновка	Ю. Болтрик, 1977 р.	С. Круц, 1984 р., с. 130.	Фонди Інституту Археології НАНУ
11.	Зап. 94	курган 4, пох. 11	Запорізька експедиція, Чкалово	В. Отрощенко, 1978 р.	С. Круц, 1984 р., с. 131.	Фонди Інституту Археології НАНУ
12.	Інгул. 98	курган 1, пох. 2	Інгільська експедиція, Привільне	О. Шапошников а, 1970 р.	С. Круц, 1984, с. 131.	Фонди Інституту Археології НАНУ
13.	Інгул. 102	курган 2, поховання 27	Інгільська експедиція, Привільне	О. Шапошников а, 1970 р.	С. Круц, 1984 р., с. 131.	Фонди Інституту Археології НАНУ

14.	Інгул. 103	курган 2, пох. 17	Інгульська експедиція, Баратівка	О. Шапошникова, 1971 р.	С.Круц, 1984 р., с. 131.	Фонди Інституту Археології НАНУ
15.	Херс. 131	курган 1, пох. 7	Херсонська експедиція, хут. Більшовик	І. Ратнер, 1965 р.	С.Круц, 1984 р., табл. 9, с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
16.	Херс. 132	курган 1, пох. 11	Херсонська експедиція, Каланчакська група, хут. Більшовик	І. Ратнер, 1962 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
17.	Херс. 134	курган 13, пох. 8	Херсонська експедиція, Любимівка	А. Лесков, 1968 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
18.	Херс. 143	курган 2, пох. 12	Херсонська експедиція, Архангельської слободи	А. Лесков, 1969 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
19.	Херс. 156	курган 5, пох. 3	Херсонська експедиція, Софіївка	А. Лесков, 1972 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
20.	Херс. 163	курган 31, пох. 2	Херсонська експедиція, Софіївка	А. Лесков, 1972 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
21.	Херс. 164	курган 3, пох. 5	Херсонська експедиція, Старосілля	Ю. Шилов, 1972 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
22.	Херс. 168	курган 3, пох. 13, скелет 1	Херсонська експедиція, Старосілля	Ю. Шилов, 1972 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
23.	Херс. 175	курган 23, пох. 16	Херсонська експедиція, Софіївка	А. Кубишев, 1973 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
24.	Херс. 191	курган 1, пох. 35	Херсонська експедиція, Новокам'янка	А. Кубишев, 1974 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
25.	Херс. 201	курган 1, пох. 12	Херсонська експедиція, Привільне	А. Кубишев, 1975 р.	С.Круц, 1984 р., с. 128–157.	Фонди Інституту Археології НАНУ
26.	Нікопол. пог. 12	Курган 1, пох. 12	із Нікополя	Б. Граков, 1938 р.; Б. Кривцов-Граков, МИА, 115, 1962 р.	Зіневич, 1967 р., табл. 33, с. 192–195.	Фонди Інституту Археології НАНУ
27.	Адамі. погр. 13	курган 1, пох. 13	із Адамівки	В. Даниленко,	Г. Зіневич, 1967 р., табл. 33,	Фонди Інституту

				1956 р.	с.192–195.	Археології НАНУ
28.	Новочерн.п оховання 16	курган 8, пох. 16 (інвентар ний № 430)	с. Новочорно мор'я, Голоприста нський район Херсонської обл.	Г. Ковпаненко, Н. Качалова, І. Шарафутдін ова. Науковий архів Інституту Археології НАНУ	Г. Зіневич, С.Круц, 1968 р., табл. 8, с.50– 59; с. 40.	Фонди Інституту Археології НАНУ
29.	Базавлук, поховання 5		Базавлук	С. Полін, Дараган, 1999– 2007 рр.	Ю. Долженко, 2015 р., с. 521– 527.	Фонди Інституту Археології НАНУ
30.	Ордж. поховання 8.	курган 29.	Орджонікідз е	С. Полін, Дараган, 1999– 2007 рр.	Ю. Долженко, 2015 р., с. 521– 527.	Фонди Інституту Археології НАНУ
31.	Ордж. поховання 13	курган 29	Орджонікідз е	С. Полін, Дараган, 1999– 2007 рр.	Ю. Долженко, 2015 р., с. 521– 527.	Фонди Інституту Археології НАНУ

Цифра після експедиції, порядковий номер у табл. 9. С. Круц, 1984 р. крім м. Нікополя, сіл Адамівки й Новочорномор'я.

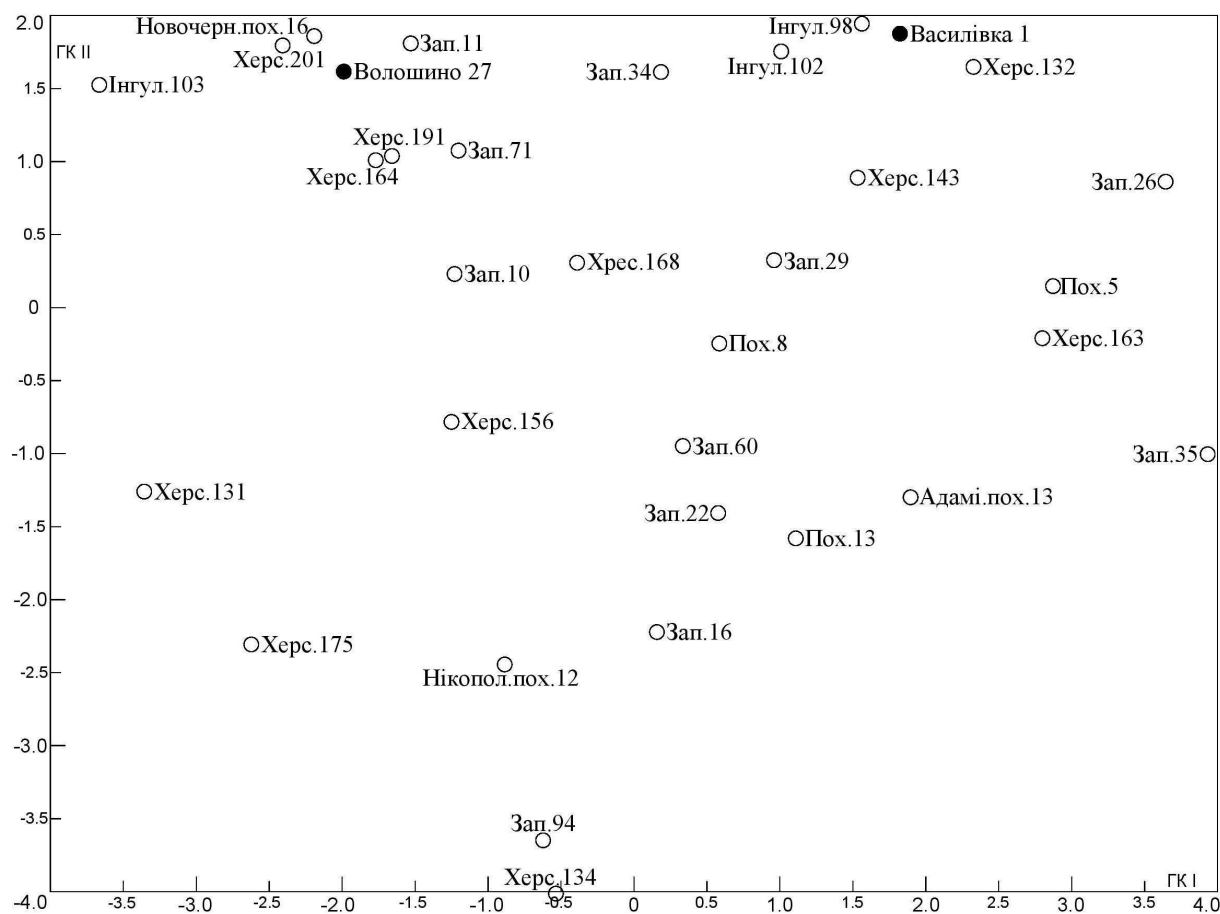

Рис. 1. Зіставлення 33 чоловічих черепів катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини методом ГК у просторі I і II ГК за 14-ма краніометричними ознаками (поховання 13 – курган 29, із

м. Орджонікідзе; курган 29, поховання 8 із Орджонікідзе; поховання 5 – курган 29 із Базавлука; Зап. 16 – запорізька експедиція, Висока Могила, погр. 17; Зап. 11 – Довгий курган, поховання 24; Зап. 22 – курган 9, поховання 2 із Степного; Зап. 34 – курган 4, поховання 4 із с/з «Суворова»; Зап. 35 – курган 4, поховання 4а із с/з «Суворова»; Зап. 29 – курган 3, поховання 26 із Орлянки; Зап. 26 – Балковський курган, пох. 47; Зап. 71 – курган 17, поховання 4 із Гюнівки; Зап. 94 – курган 4, поховання 11 із Чкалово; Зап. 60 – курган 6, поховання 5 із Михайлівки; Інгул. 98 – інгульська експедиція, курган 1, поховання 2 із Привольного; Інгул. 102 – курган 2, поховання 27 із Привольного; Інгул. 103 – курган 2, погр. 17 із Баратівки; Херс. 131 – херсонська експедиція, курган 1, поховання 7 із хутора Більшовик; Херс. 132 – курган 1, поховання 11 із хутора Більшовик; Херс. 134 – курган 13, поховання 8 із Любимівки; Херс. 143 – курган 2, поховання 12 із Архангельської слободи; Херс. 156 – курган 5, поховання 3 із Софіївки; Херс. 163 – курган 31, поховання 2 із Софіївки; Херс. 164 – курган 3, поховання 5 із Старосілля; Херс. 168 – курган 3, поховання 13, скелет 1 із Старосілля; курган 23, поховання 16 із Софіївки; Херс. 191 – курган 1, поховання 35 із Новокам'янки; Херс. 201 – курган 1, поховання 12 із Привольного; Нікопол. курган 1, поховання 12 із Нікополя; Адами. поховання 13 – курган 1, поховання 13 із Адамівки; Новочерн. поховання 16, курган 8, поховання 16 із Новочорномор'я). Цифра після експедиції, порядковий номер у табл. 9. С. Круц, 1984 р., окрім м. Нікополя, сіл Адамівки та Новочорномор'я.

Другий досліджуваний череп із поховання 1 із с. Василівки, навпаки, отримав як за I ГК, так і за другою, великі додатні значення (1,823; 1,876). У просторі I–II ГК спостерігається подібність поховання 1 до черепа під шифром 98 із Привольного (1,562; 1,944), інгульської експедиції, курган 1, поховання 2 (див. рис. 2, табл. 3).

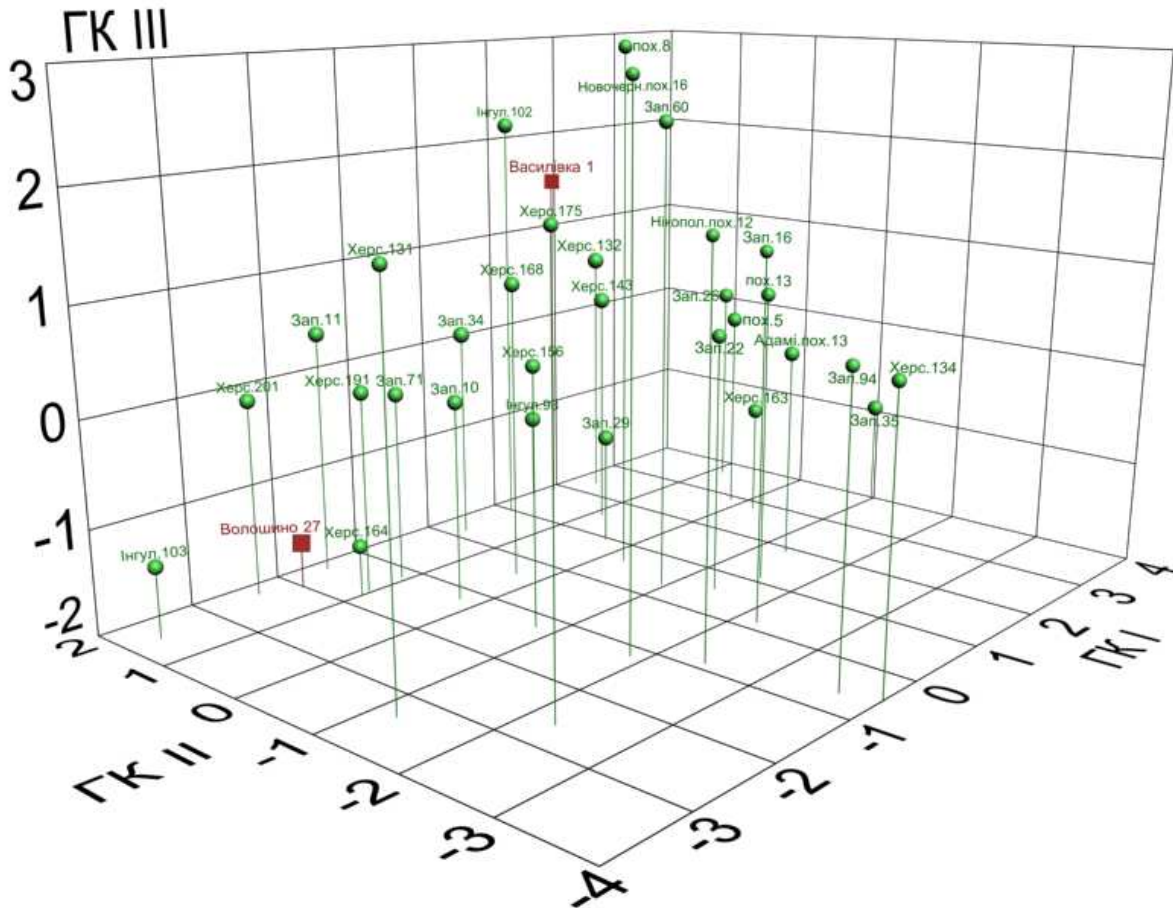

Рис. 2. Зіставлення 33 чоловічих черепів катакомбної культури зі степової Наддніпрянщини методом ГК у тривимірному просторі.

Отже, візуально переконаємося, що виміряні черепи катакомбної культури із Полтавської області антропологічно неоднорідні і належать до різних антропологічних типів: брахікранний череп (поховання 27 кургану 1 із с. Волошино) з відносно широким, помірно профільованим обличчям і слабо випнутим широким носом та доліхокранний (поховання 1 із с. Василівки), з широким, добре профільованим обличчям й сильно випнутим помірно широким носом, виразно європеоїдний). Шляхом статистичного аналізу методом ГК виявлено подібність поховання 27 із кургану 1 із с. Волошино до черепа 164 із с. Старосілля Херсонської експедиції. Розкопки

Ю. Шилова у 1972 р. та меншу подібність до черепа із поховання 16 с. Новочорномор'я, Голопристанського району Херсонської обл.

Скіфська культура. Череп чоловіка похилого віку (50–60 років) із розкопок 2009 р. у с. Горбані (курган 2, поховання 5) [3, с. 411; 23, с. 84–93] характеризується масивним надпереніссям, соскоподібними виростками. Поздовжній і поперечний діаметри черепної коробки дуже великі, за індексом череп мезокранний (76,5). Висотно-поздовжній показник – помірний (ортокрания), висотно-поперечний індекс – середній (метріокрания, помірно високий череп). Довжина основи черепа дуже велика. Вушна висота також у межах дуже великих розмірів (див. табл. 1).

До дуже великого класу відноситься й лобна хорда, тож висота вигину чола велика. Лобна кістка дуже широка як у фронтальному відділі, так і в дорсальному. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом [1] потрапляє до великої категорії.

Виличний діаметр помірний (136,1 мм). Верхня висота обличчя потрапляє до середньої категорії розмірів (74,2 мм). При цьому відносна висота обличчя за верхньолицевим індексом (54,5) характеризується як помірна (мезен). Загальний кут обличчя становить 93° і вказує на ортогнатне обличчя. До ознак, що характеризують сплюсненість лицевого відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомалярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання [2, с. 55]. У чоловічого черепа з кургану 2 ці кути мають дуже малі та малі розміри (відповідно, $127,5^\circ$ і $128,5^\circ$), що свідчить про сильно профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки велика (див. табл. 1).

Велика висота орбіт і дуже велика їхня ширина зумовлюють помірний орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на середньо-високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічого черепа характеризується помірною шириною та дуже великою висотою, носовий індекс (43,2) свідчить про вузький ніс (лепторинія). Перенісся – помірно високе. За європейським масштабом, череп скіфської культури характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($31,0^\circ$). Зріст чоловіка, як визначив А. Артем'єв, становить близько 174,5 см [23, с. 87].

Череп із с. Волошино (курган 2, поховання 15), піднятий у 2004 р. характеризується помірним поздовжнім і поперечним діаметром черепної коробки, в цілому мезокранний (79,8), навіть, можна сказати, суббрахікранний. Висотний діаметр черепа малий, як і довжина його основи. Лобна кістка помірної ширини (див. табл. 1). Обличчя помірно широке та малої висоти, за верхнім лицевим індексом (49,1) – широке (еуріен). Сильно профільоване. Орбіти помірної ширини та малої висоти, за індексом (80,5) – помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною і висотою, носовий індекс (47,4) свідчить про помірно широкий ніс (мезоринія). Перенісся – помірно високе. Глибина іклової ямки – мала.

З 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 9 фенів. Подаємо перелік фенів у анатомічному порядку. NORMA FACIALIS: лобний отвір (Foramina frontale) на черепі присутній з лівого боку. Під орбітами – по одному отвору Foramina infraorbitale accessorium (норма). NORMA LATERALIS: на правій вилиці зафіксовано виступ – Spina processus frontalis ossis zygomatici. NORMA OCCIPITALS: з обох боків лямбдоподібного шва є вставні кісточки у районі L2 та L3. (Ossa Wormii suturae lamdoideae). NORMABASILARIS: форма поперечного піднебінного шва (Sutura palatina transversa) – ламана. Torus palatinus відсутній. Праворуч на черепі зафіксовано розділення під'язичного каналу (Canalis hipoglossalis bipartitum).

Череп жінки (?) 30–40 років з с. Бондарі (розкоп 2, курган 7, поховання 4). Розкопки 2007 р. [3, с. 412; 23, с. 112–119]. Характеризується помірно розвинутим надпереніссям та надбрівними дугами, малим потиличним горбом та помірними соскоподібними виростками. Поздовжній діаметр черепної коробки дуже великих розмірів, поперечний – великих. У цілому, за черепним індексом (74,5) череп доліхокранний.

Фрагменти чоловічого черепа 30–40 років із с. Тарасівка Оржицького району Полтавської області, підняті 2005 р.

Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксовано як варіант (I а) – північний або західний напрям зв'язку. В потилично-соскоподібному шві немає вставних кісточок праворуч, лівий бік зруйновано.

Внутрішній груповий аналіз серії черепів скіфської культури із Нижньої Наддніпрянщини [11, табл. 1, с. 95–103; 12, с. 3–22; 21, с. 31–65], середньої та степової Наддніпрянщини [7, с. 124–125; 13, с. 91–106; 19, табл. 2, с. 22–49]. Два описані черепи використано до внутрішньогрупового аналізу ГК. Для порівняння залучено лише 64 черепи скіфської культури зі степової Наддніпрянщини (див. табл. 3), у яких повністю представлено 13 краніометричних ознак: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, орбіти, назомалярний та зигомаксиллярний кути горизонтального

профілювання, симотичний індекс. Краніологічні матеріали скіфської культури, використані у роботі, подано у таблиці 3.

Таблиця 3

№ з/п	Пам'ятник (серія)	Автор дослідження антропологічного матеріалу
1.	Миколаївка Козацька (степ).	Т. Кондукторова, 1979 р.
2.	Верхня Тарасівка.	Р. Старовойтова, 1984 р.
3.	Медвин (лісостеп).	Г. Зіневич, 1985 р.; С. Круц, 1997 р.
4.	Ковалівка (степ, Правобережжя Дніпра).	С. Круц, 1978 р.
5.	Мирне.	І. Потехіна, 1979 р.
6.	Владиміровка.	І. Потехіна, 1979 р.
7.	Тимашівка.	І. Потехіна, 1979 р.
8.	Адамівка.	Г. Зіневич, 1967 р. (с. 122–125)
9.	Бориспільська група.	Г. Зіневич, 1967 р.; С. Круц, 1997 р.
10.	Капулівка.	Г. Зіневич, 1967 р. (с. 122–125)
11.	Херсонська група (степ).	С. Круц, І. Черникова, 1979 р.

Після ротації за першим чинником, або ГК (26,1 % загальної дисперсії), встановлено, що найбільші додатні навантаження у цьому випадку серед 66 черепів несуть поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепної коробки, ширина лоба, обличчя, верхня висота обличчя, висота носа й орбіт і ширина орбіт (див. табл. 4). При розгляді положення вивчених чоловічих поховань у просторі I та II ГК (рис. 4) виявилось, що череп з поховання 5 кургану 2 із с. Горбані за I ГК (26,8 % загальної дисперсії) отримав дуже великі додатні значення (4,218) і має подібність з черепом із поховання 2 з с. Ковалівки (4,139) [17, с. 155–161]. Другий досліджуваний череп із с. Волошино (курган 2, поховання 15) навпаки, отримав від'ємні значення компоненти (–1,267). Аналогії (виключно за даним ГК), можна провести з черепом під шифром 267/12 із могильника с. Миколаївка-Козацька Херсонської області (–1,262). Прикметно, що і за кластерним багатовимірним аналізом, вони також подібні на дев'ятнадцятому кроці кластеризації (з 65) на відстані 0,831, при загальній дистанції 5,863.

За II ГК (15,3 % загальної дисперсії), певною мірою, також можна провести аналогії досліджуваного черепа із с. Горбані (–0,286) до поховання під шифром 257/2 с. Миколаївки-Козацької (–0,212). Морфологічно названі черепи слабо подібні між собою за довжиною черепної коробки та шириною і профілювання обличчя, решта ознак подібні. Другий досліджуваний череп із с. Волошино (курган 2, поховання 15), отримав додатні значення компоненти (0,350). Візуально можемо спостерігати його подібність до поховання під шифром 93/7 (0,421) із с. Миколаївки-Козацької Херсонської області та до черепа з кургану 3, поховання 1 (0,379) із м. Борисполя (рис. 3). За другим фактором найбільші додатні навантаження несуть назомалярний і зигмаксиллярний кути обличчя (див. табл. 4).

У просторі I–II ГК є подібність мезокранного черепа із с. Горбані до с. Ковалівки-2, що спостерігається й морфологічно (окрім профілювання обличчя). Другий суббрахікранний череп скіфської культури із с. Волошино (курган 2, поховання 15) проявляє дуже слабку подібність до черепа під шифром 93/5 із с. Миколаївки-Козацької (рис. 3).

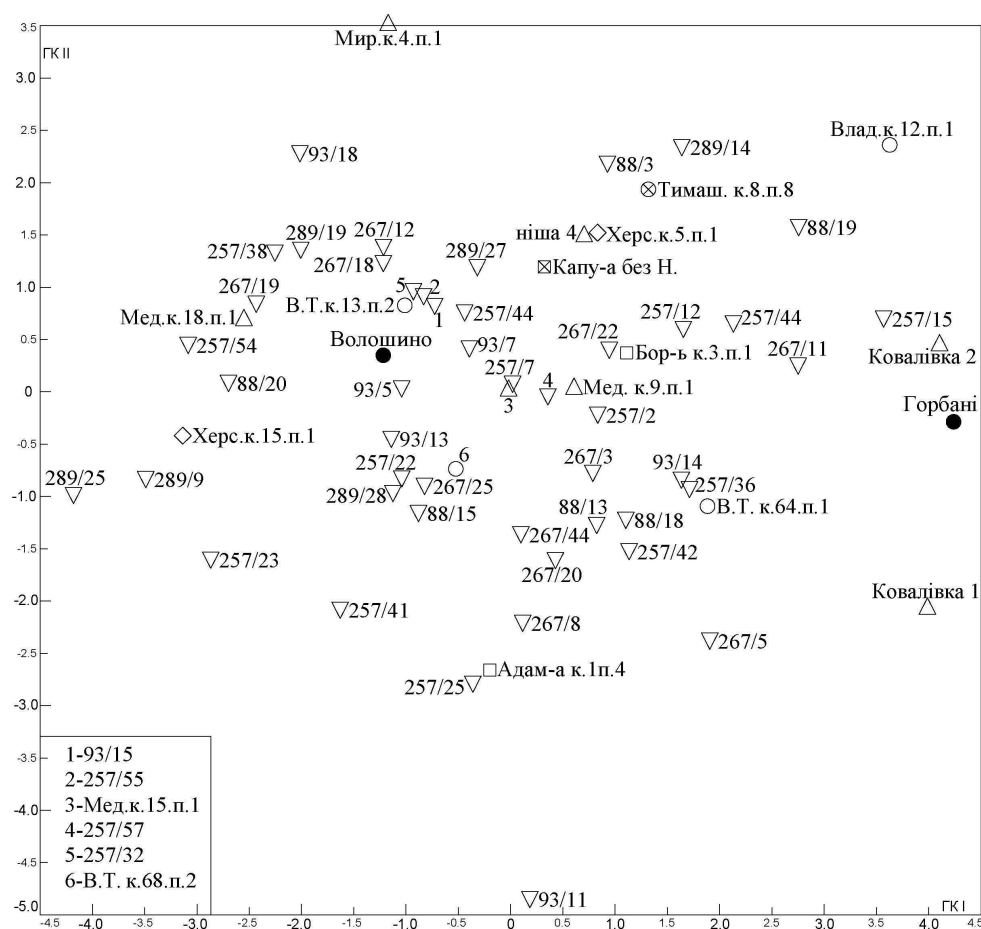

Рис. 3. Зіставлення 66 чоловічих черепів скіфської культури зі степової Наддніпрянщини методом ГК у просторі I і II ГК за 13-ма краніометричними ознаками.

Подібність між досліджуваними черепами з Полтавської області простежується тільки за III ГК (11,7 % загальної дисперсії). Як бачимо, висота їх у 3Д кубі майже однакова (рис. 4). Череп із с. Горбані отримав великі від'ємні значення цієї компоненти (-1,235), як і череп із с. Волошино (-1,211). На розподіл черепів вплинули такі краніометричні ознаки, як ширина носа (від'ємні значення) та симотичний індекс з додатними значеннями ГК (див. табл. 5). Подібними до них, за даною ГК, можна назвати такі черепа: поховання під шифрами 88/13 (-1,182), 88/19 (-1,421), 93/15 (-1,196), 267/3(-1,233) із с. Миколаївки-Козацької та, певною мірою, поховання 4 кургану 1 з с. Адамівки (-1,297) й поховання 2 з кургану 13 із с. Верхньої Тарасівки (-1,315) [21, с. 36–37].

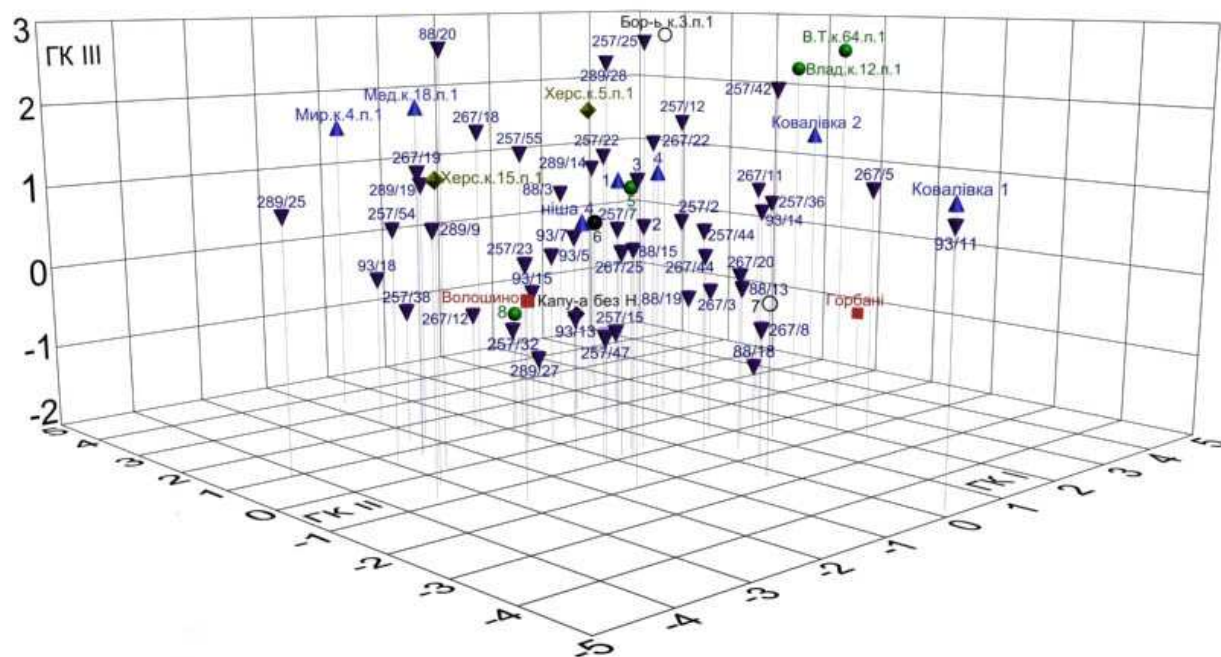

Рис. 4. Зіставлення 66 чоловічих черепів скіфської культури із степової Наддніпрянщини у тривимірному просторі. 1 – с. Медвин (курган 15, поховання 1); 2 – с. Миколаївка-Козацька, шифр черепа 257/57; 3 – с. Миколаївка-Козацька, шифр черепа 257/41; 4 – с. Медвин (курган 9, поховання 1); 5 – с. Верхня Тарасівка (курган 68, поховання 2); 6 – с. Тимашівка (курган 8, поховання 8); 7 – с. Адамівка (курган 1, поховання 4); 8 – с. Верхня Тарасівка (курган 13, поховання 2).

Елементи перших трьох ГК для 66 чоловічих черепів скіфської культури (за 13-ма краніометричними ознаками) подано у таблиці 4.

Таблиця 4

Ознака	♂		
	ГК 1	ГК 2	ГК 3
1. Повздовжній діаметр	0,646	-0,061	0,334
8. Поперечний діаметр	0,585	0,569	0,103
17. Висотний діаметр (b-br)	0,254	0,254	0,175
9. Найменша ширина лоба	0,620	0,341	-0,200
45. Виличний діаметр	0,690	0,325	-0,198
48. Верхня висота обличчя	0,702	-0,335	0,023
55. Висота носа	0,711	-0,423	-0,144
54. Ширина носа	0,105	-0,032	-0,195
51. Ширина орбіти	0,781	-0,126	0,201
52. Висота орбіти	0,492	-0,121	-0,420
77. Назомаллярний кут обличчя	-0,220	0,675	0,452
$\angle Zm'$. Зигомаксиллярний кут обличчя	0,183	0,741	0,127
SS:SC. Симотичний індекс	0,178	-0,382	0,769
Власні числа	3,665	2,147	1,652
Внесок в загальну дисперсію (%)	26,181	15,332	11,798

Морфологічна та статистична подібність між досліджуваними черепами скіфської культури з Полтавської області дуже мала. Можна відзначити ширину обличчя, носа, висотно-повздовжній, вертикальний фаціо-церебральний та лобний показники (див. табл. 1).

Зрубна культура. Череп жінки 35–45 років з кургану 2, поховання 5 із с. Кияшки, піднятий у 2011 р., незадовільної збереженості. Характеризується великим повздовжнім і помірним поперечним діаметром черепної коробки. За черепним індексом (74,4) визначається як доліхокранний. Висотний діаметр від базіону дуже великий. Таким чином, як за висотно-повздовжнім індексом череп гіпсікранний (високий), так і за висотно-поперечним індексом – високий (акрокранія). Лобна кістка та потилиця помірно широкі.

Надорбітний отвір (Foramina supraorbitale) на черепі відсутній праворуч, присутній ліворуч. Задньовиличного шва (далі – ЗВШ) немає як з правого, так і з лівого боку. В нижній частині

лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) відсутні вормієві кісточки. Також їх немає і в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*).

Черняхівська культура. Чоловічий череп 45–55 років із поховання 8 у с. Шишаки, піднятий у 2009 р. Череп незадовільної збереженості, характеризується великим поздовжнім, помірним висотним та малим поперечним діаметром черепної коробки. Загалом доліхокранний (див. табл. 1). Висотно-поздовжній індекс вказує на помірну його висоту (ортокранія), але висотно-поперечний – на високий череп (акрокранія). Вушна висота мала, на межі з помірними даними за світовими стандартами. Лоб – помірно широкий, на межі з широкими абсолютними розмірами. Потилиця – широка. Обличчя – вузьке і дуже сильно профільоване, що надає даному індивіду певної особливості.

Із 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 10 фенів. NORMA FACIALIS: надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі відсутній ліворуч та присутній праворуч. З лівого боку є лобний отвір (*Foramina frontale*). Під орбітами – по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium* (норма). NORMA LATERALIS: на вилиці з обох боків зафіксовано виступ латерального краю виличної кістки (*Spina processus frontalis ossis zygomatici*). NORMA OCCIPITALS: виявлено виросток потиличної луски (*Processus interparietalis squamae occipitalis*). У верхній частині лямбдоподібного шва L1 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L1) є вормієві кісточки з обох сторін. NORMA BASILARIS: праворуч виявлено розділення під'язичного каналу (*Canalis hipoglossalis bipartitum*).

Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі відсутній ліворуч та є праворуч. Піднебінний поперечний шов з правого боку зафіксовано як варіант (I a), з лівого – як (III ap). ЗВШ відсутній з обох сторін. КВШ є з чотирьох сторін. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) з обох боків є вормієві кісточки, а в потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) їх немає.

Череп чоловіка 25–30 років з поховання 17, піднятий у 2009 р. в с. Шишаки. Череп незадовільної збереженості, характеризується великим поздовжнім, дуже великим висотним та помірним поперечним діаметром черепної коробки. У цілому, доліхокранний (74,7). Висотно-поздовжній індекс свідчить про високий череп (гіпсікранія), як і висотно-поперечний (акрокранія). У фронтальній частині лоб дуже вузький, на межі з малими абсолютними розмірами, у дорсальній – вузький. Потилиця широка, а обличчя – вузьке.

Із 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 3 фени. NORMA OCCIPITALS: у верхній частині лямбдоподібного шва L1 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L1) є вормієві кісточки з обох боків. У нижній частині (L3) – праворуч. Надорбітних отворів (*Foramen supraorbitale*) на черепі немає з двох сторін. ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч. КВШ є з чотирьох сторін. Підорбітний візерунок (далі – ПОВ) праворуч зафіксовано як варіант III, ліворуч він зруйнований. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) вормієва кісточка є тільки з правого боку. В потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitomastoideae*) кісточки відсутні.

Матеріал Київської Русі. Пирятинський район Полтавської області, с. Кроти. Поховання 3, (7/S1), 1–8 за 2000 р. Добре збережений череп чоловіка 30–40 років характеризується помірно масивними надпереніссям, надбрівними дугами, масивними соскоподібними виростками, помірно розвинутим потиличним горбом (див. табл. 1). Поздовжній діаметр черепної коробки середніх розмірів, поперечний – великих. За черепним індексом він має округлу форму, іншими словами, помірно брахіокранний (81,7). Висотний діаметр черепної коробки помірний за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (74,0) вказує на помірно високу черепну коробку (ортокранія), відношення висоти до поперечного діаметру черепної коробки (90,6) – на низький череп (тайпенокранія). Вушна висота за абсолютними розмірами мала (111,6). Довжина основи черепа – помірна. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Лоб прямий, випнутий сильно. Лобна кістка великих розмірів як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця – помірно широка.

Обличчя мезогнатне, за абсолютними розмірами – широке (138,1 мм) й низьке (68,9 мм), за верхньолицевим покажчиком (49,9) його можна вважати помірно широким (мезен), хоча індекс перебуває на межі з широкими формами. Профілювання обличчя добре як верхньому рівні 136,6°, так і на нижньому (123,8°). Кут альвеолярної частини обличчя дуже великий (84,0°).

Орбіти помірної ширини і висоти, їх відносна висота за індексом (80,6) – помірна (мезоконхія). Ніс – помірно високий. Відносна ширина носа (45,6) вказує на те, що він вузький (лепторинія). Симотичний індекс великий (50,0), таким чином, перенісся характеризується як високе. Дакріальний покажчик помірний, що вказує на помірно високе перенісся загалом. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя помірний (30,0°). Носовий шип сильно розвинутий (5 балів). Глибина іклової ямки мала (див. Табл. 1).

Надорбітних отворів (*Foramen supraorbitale*) на черепі немає з двох сторін. ЗВШ відсутній як праворуч, так і ліворуч. КВШ є з чотирьох боків – північний або західний напрям зв'язку. ПОВ з обох сторін зафіксовано як варіант III. У нижній частині лямбдоподібного шва (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L3) немає вормієвих кісточок. У потилично-соскоподібному шві (*Ossa Wormii suturae occipitoma stoidaeae*) кісточка відсутня. Піднебінний поперечний шов з обох сторін зафіксовано як варіант (II a) – східний напрям зв'язку.

Такий комплекс ознак, як брахікранія, мала вушна висота, широке обличчя й високе перенісся, ППШ як варіант (II a), надає черепові певної особливості, притаманної степовим племенам, водночас присутні й європеїдні риси: добре профільювання обличчя та великий кут випинання носа. Таким чином, даний індивідуум сполучає в собі змішані форми (метис), де переважають європеїдні ознаки.

Із 37 ознак на чоловічому черепі зафіксовано лише 13 фенів. NORMA FACIALIS: є повний метопічний шов (*metopica*). Надорбітний отвір (*Foramina supraorbitale*) на черепі відсутній з обох сторін. Під орбітами – по одному отвору *Foramina infraorbitale accessorium* (норма). NORMA VERTICALIS: поза сагітальним швом є один маленький тим'яний отвір ліворуч (*Foramen parietale*). NORMA LATERALIS: на вилиці з обох боків зафіксовано пряму форму латерального краю виличної кістки (*Spina processus frontalis ossis zygomatici*). З лівого боку є міжскронева повна кістка птеріон (*Os epipterium*). NORMA OCCIPITALIS: у верхній частині лямбдоподібного шва L1 (*Ossa Wormii suturae lamdoideae* – L1) присутні дві вормієві кісточка праворуч. NORMA BASILARIS: з правого боку виявлено розділення під'язичного каналу (*Canalis hipoglossalis bipartitum*). З обох сторін присутні задньовиросткові отвори (*Canalis condylaris*). Ліворуч виявлено великий, неповний крилоостітий отвір (*Foramen pterygospinosum*). Форма поперечного піднебінного шва (*Sutura palatina transversa*) – увігнута. *Toruspalatinus* відсутній.

Методом ГК виявлено подібність мезокранного черепа скіфської культури із с. Горбані до с. Ковалівки-2, що спостерігається й морфологічно (окрім профільювання обличчя). Другий суббрахікранний череп скіфської культури із с. Волошино (курган 2, поховання 15) виявляє дуже слабку подібність до черепа під шифром 93/5 із с. Миколаївки-Козацької. Морфологічна та статистична подібність між досліджуваними черепами скіфської культури з Полтавської області дуже мала. Можна відзначити ширину обличчя, носа, висотно-поздовжній, вертикальний фаціо-церебральний і лобний покажчики.

Черепи катакомбної культури з Полтавської області антропологічно неоднорідні й належать до різних антропологічних типів: брахікранний череп (курган 1, поховання 27 із с. Волошино) з відносно широким, помірно профільованим обличчям і слабо випнутим широким носом та доліхокранний (поховання 1 із с. Василівки) з широким, добре профільованим обличчям й сильно випнутим помірно широким носом, виразно європеїдний). Шляхом статистичного аналізу методом ГК виявлено подібність поховання 27 із кургану 1 у с. Волошино до черепа 164 із с. Старосілля Херсонської експедиції, розкопки Ю. Шилова 1972 р.) та меншу подібність до черепа з поховання 16 с. Новочорномор'я Голопристанського району Херсонської обл.

Череп жінки 35–45 років зрубної культури з кургану 2, поховання 5 із с. Кияшки, піднятий у 2011 р., характеризується доліхокранією.

Череп чоловіка 45–55 років черняхівської культури з поховання 8, піднятий у 2009 р. в с. Шишаки, у цілому доліхокранний. Вушна висота – мала. Лоб – помірно широкий. Потилиця – широка. Обличчя – вузьке і дуже сильно профільоване, що робить даного індивіда дещо особливим.

Череп чоловіка 30–40 років із с. Кроти Пирятинського району, епохи Київської Русі помірно брахікранний. Вушна висота за абсолютними розмірами – мала. Довжина основи черепа – помірна. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон великих розмірів за світовими стандартами. Лоб прямий, випнутий сильно. Лобна кістка великих розмірів як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця – помірно широка. Обличчя – мезогнатне, за абсолютними розмірами широке і малої висоти, за верхньолицевим покажчиком його можна вважати помірно широким. Профільювання обличчя добре як верхньому рівні, так і на нижньому. Кут альвеолярної частини обличчя – дуже великий. Орбіти помірної ширини й висоти, їх відносна висота за індексом помірна. Відносна ширина носа вказує на те, що він вузький. Перенісся характеризується як високе. Кут випинання носа щодо рівня профілю обличчя – помірний. Такий комплекс ознак, як брахікранія, мала вушна висота, широке обличчя та високе перенісся, ППШ як варіант (II a), надає черепові певної особливості, яка характерна для степових племен, але є і європеїдні риси: добре профільювання обличчя та великий кут випинання носа. Таким чином, даний індивідуум належить до змішаних форм (метис), при цьому переважають європеїдні ознаки.

Список використаних джерел

1. Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1964. 127 с.
2. Алексеев В. П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. Вип. 2. 1962. С. 48–88.
3. Артем'єв А. В. Антропологічні матеріали з курганів Нижньої течії Псла (за розкопками 2007–2011 рр.). Додаток 2 // Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Кургани Нижнього Припсілля. К., 2011. С. 409–420.
4. Артем'єв А. В. Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. мед. наук: спец. 14.01.22 «Стоматологія». Полтава, 2012. 19 с.
5. Дерябин В. Е. Курс лекцій по многомерной биометрии для антропологов. М.: МГУ, биологический факультет, 2008. 332 с.
6. Долженко Ю. В. Краниометрическая характеристика мужских черепов из катакомбных погребений, исследованных Орджоникидзевской археологической экспедицией. Додаток 3 // Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита – бронзы междуречья Базавлук–Соленая–Чертомлык. К.: Олег Філюк. 2015. С. 521–527.
7. Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. К.: Наукова думка, 1967. 223 с.
8. Зиневич Г. П., Круц С. И. Антропологична характеристика давнього населення території України (За матеріалами експедицій 1961–1963 рр.). К.: Наукова думка, 1968. 144 с.
9. Козинцев А. Г. Краниоскопия и расовая классификация // Советская этнография. 1987. Вып. 2. С. 12–31.
10. Козинцев А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека. Л.: 1988. 165 с.
11. Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья (по материалам могильника Николаевка–Козацкое). М.: Наука, 1979. 128 с.
12. Круц С. И., Черникова И. Н. Антропологические данные из курганов Херсонской области // Палеоантропологические материалы из могильников Украины. К.: Наукова думка, 1979. С. 3–22.
13. Круц С. И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения лесостепи в скифское время) Приложение 2 // Скорый С. А. Стеблев: Скифский могильник в Поросье. К., 1997. С. 91–106.
14. Круц С. И. К антропологии древнего населения Запорожской области // Палеоантропологические материалы из могильников Украины. К.: Наукова думка, 1979. С. 3–22.
15. Круц С. И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). К.: Наукова думка, 1984. 325 с.
16. Круц С. И. Палеоантропологические материалы из кургана Желтокаменка // Древности степной Скифии. К., 1982. С. 222–231.
17. Круц С. И. Палеоантропологические материалы Южнобугской Экспедиции (1969–1976 гг.) // Курганы на Южном Буге. К.: Наукова думка, 1978. С. 151–169.
18. Литвинова Л. В. Палеодемография скифской культуры (по материалам могильника Мамай Гора) // Від Кіммерії до Сарматії: 60 років відділу скіфосарматської археології. Матеріали Міжнар. наук. конф. К., 2004. С. 48–51.
19. Потехина И. Д. Новые палеоантропологические материалы из бассейна Северского Донца // Палеоантропологические материалы из могильников Украины. К.: Наукова думка, 1979. С. 22–49.
20. Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М.: Высшая школа, 1987. 528 с.
21. Старовойтова Р. А. Костные останки людей из раскопок курганных могильников Верхнетарасовской экспедиции 1976 г. // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. К.: Наукова думка, 1984. С. 31–65.
22. Супруненко О. Б. Кургани між сс. Дуканічі та Солонці на нижньому Пслі // Старожитності околиць Комсомольська, частина IV). К.–Полтава: Центр пам'яток НАНУ і УТОПІК, ЦОДПА, 2006. 138 с.
23. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Кургани Нижнього Припсілля. К.: 2011. 472 с.
24. Черных Л. А., Дараган М. Н. Курганы эпохи энеолита–бронзы междуречья Базавлук – Соленая – Чертомлык. К.: Олег Філюк, 2015. 536 с.
25. Berry A. C., Berry R. J. Epigenetic variation in the human cranium // J. Anat., 1967. V. 101. P. 361–379.
26. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
27. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential Craniological Technique // J. Roy. Anthropol. Inst. 1933. V. 63. P. 19–47.
28. Kozintsev A. Homo. Ethnic Epigenetics: A New Approach Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Vol. 43/3. Stuttgart, Jena, New York: Gustav Fischer, 1992. P. 213–244.
29. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena: Gustaf Fisher. Bd. II. 1928. 1062 S.
30. Ortner D. J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego: California, 2003. 645 p.
31. Ubelaker D. N. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Albine Manuals on Archaeology. 3rd ed. Chicago, 1989. 116 p.
32. Vallois H. V. Laduree de la viechez l'home fossile // L'Anthropologie. 1937. 47. P. 499–532.

References

1. Alekseev V. P., Debets G. F. Kраниometriya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy [Cranio-metry. Methodology of anthropological research]. M.: Nauka, 1964. 127 s.
2. Alyeksyeyev V. P. Antropolohiya Saltivs'koho mohyl'nyka [Anthropology of Saltovsky burial ground]. Materialy z antropolohiyi Ukrayiny. Vyp. 2. 1962. S. 48–88.
3. Artemyev A. V. Antropolohichni materialy z kurhaniv Nyzhn'oyi techiyi Psla (za rozkopkami 2007–2011 rr.) [Anthropological materials from the mounds of the lower reaches of Psl (for excavations 2007–2011)]. Dodatok 2/Suprunenko O. B., Sherstyuk V. V. Kurhany Nyzhn'oho Prysillya. K., 2011. S. 409–420.
4. Artemyev A. V. Evolyutsiyni osoblyvosti rozvytku zakhvoryuvan' na kariyes zubiv u lyudyny [Evolutionary peculiarities of the development of diseases of dental caries in a person]: avtoref. dys. na zdobuttya stupenya kand. med. nauk: spets. 14.01.22 «Stomatolohiya». Poltava, 2012. 19 s.
5. Deryabin V. E. Kurs lektsii po mnogomernoi biometrii dlya antropologov [Course of lectures on multidimensional biometrics for anthropologists]. M.: MGU, biologicheskii fakul'tet, 2008. 332 s.
6. Dolzhenko Yu. V. Kраниometriceskaya kharakteristika muzhskikh cherepov iz katakombnykh pogrebenii, issledovannykh Ordzhonikidzevskoi arkheologicheskoi ekspeditsiei [Cranio-metric characteristics of male skulls from catacomb burials, investigated by Ordzhonikidzevskaya archaeological expedition]. Dodatok II3. Chernykh

- L. A., Daragan M. N. Kurgany epokhi eneolita – bronzy mezhdurech'ya Bazavluk – Solenaya – Chertomlyk [Mounds of the Eneolithic Age - bronze of the interfluvial Bazavluk - Solenaya - Chertomlyk]. K.: Oleg Filyuk, 2015. S. 521–527.
7. Zinevich G. P. Ocherki paleoantropologii Ukrainy [Essays on the paleoanthropology of Ukraine]. K.: Naukova dumka, 1967. 223 s. 8. Zinevych H. P., S. Kruts. Antropologichna kharakterystyka davnoho naselennya terytoriyi Ukrainy (Za materialamy ekspeditsiy 1961–1963 rr.) [Anthropological characteristic of the ancient population of the territory of Ukraine (According to expedition materials 1961–1963)]. K.: Naukova dumka, 1968. 144 s. 9. Kozintsev A. G. Kranioskopiya i rasovaya klassifikatsiya [Cranioscopy and racial classification]. Sovetskaya etnografiya. 1987. Vyp. 2. S. 12–31. 10. Kozintsev A. G. Etnicheskaya kranioskopiya: rasovaya izmenchivost' shvov cherepa sovremennogo cheloveka [Ethnic craniology: racial variability of the seams of the skull of modern man]. L.: 1988. 165 s. 11. Konduktorova T. S. Fizicheskii tip lyudei Nizhnego Pridneprov'ya (po materialam mogil'nika Nikolaevka-Kozatskoe) [The physical type of people of the Lower Dnieper (based on the materials of the Nikolayevka-Kozatskoye burial ground)]. M.: Nauka, 1979. 128 s. 12. Kruts S. I., Chernikova I. N. Antropologicheskie dannye iz kurganov Khersonskoi oblasti [Anthropological data from the kurgans of the Kherson region]. Paleoantropologicheskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy. K.: Naukova dumka, 1979. S. 3–22. 13. Kruts S. I. Antropologiya Steblevskogo mogil'nika (k voprosu o fizicheskom tipe naseleniya lesostepi v skifskoe vremya) [Anthropology of the Steblevsky burial ground (to the question of the physical type of the forest-steppe population in the Scythian period)] Prilozhenie 2. Skoryi S. A. Steblev: Skifskii mogil'nik v Poros'e [Scythian burial ground in the Porosye]. K., 1997. S. 91–106. 14. Kruts S. I. K antropologii drevnego naseleniya Zaporozhskoi oblasti [To the anthropology of the ancient population of the Zaporozhye region]. Paleoantropologicheskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy. K.: Naukova dumka, 1979. S. 3–22. 15. Kruts S. I. Paleoantropologicheskie issledovaniya Stepnogo Podneprov'ya (epokha bronzy) [Paleoanthropological studies of the Steppe Dnieper (Bronze Age)]. K.: Naukova dumka, 1984. 325 s. 16. Kruts S. I. Paleoantropologicheskie materialy iz kurgana Zheltokamenka [Paleoanthropological materials from the barrow Zheltokamenka]. Drevnosti stepnoi Skifii. K., 1982. S. 222–231. 17. Kruts S. I. Paleoantropologicheskie materialy Yuzhnobugskoi Ekspeditsii (1969–1976 gg.) [Paleoanthropological materials of the South Bug Expedition (1969–1976)]. Kurgany na Yuzhnom Buge. K.: Naukova dumka, 1978. S. 151–169. 18. Litvinova L. V. Paleodemografiya skifskoi kul'tury (po materialam mogil'nika Mamai Gora) [Paleodemography of Scythian Culture (based on the materials of the Mamai Gora Mausoleum)]. Vid Kimmeriyi do Sarmatyi: 60 rokov viddilu skifosarmat'skoyi arkhologii. Materialy Mizhnar. nauk. konf. K., 2004. S. 48–51. 19. Potekhina I. D. Novye paleoantropologicheskie materialy iz basseina Sevverskogo Donsa [New paleoanthropological materials from the Seversky Donets basin]. Paleoantropologicheskie materialy iz mogil'nikov Ukrainy. K.: Naukova dumka, 1979. S. 22–49. 20. Roginskii Ya. Ya., Levin M. G. Antropologiya [Anthropology]. M.: Vysshaya shkola, 1987. 528 s. 21. Starovoitova R. A. Kostnye ostaniki lyudei iz raskopok kurgannykh mogil'nikov Verkhnetarasovskoi ekspeditsii 1976 g. [Bone remains of people from the excavations of burial mounds of the Verkhnetarasovskaya expedition in 1976]. Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniya na territorii Ukrainy. K.: Naukova dumka, 1984. S. 31–65. 22. Suprunenko O. B. Kurhany mizh ss. Dukanychi ta Solontsi na nizhn'omu Psli [Mounds between ss. Dukanichi and Solonets on the lower Psel]. Starozhytnosti okolyts' Komsomol's'ka, chastyna IV. K.-Poltava: Tsentr pamyatok NANU i UTOPIK, TsODPA, 2006. 138 s. 23. Suprunenko O. B., Sherstyuk V. V. Kurhany Nyzhn'oho Prypsillya [Mounds of Lower Prpilsilia]. K.: 2011. 472 s. 24. Chernykh L. A., Daragan M. N. Kurgany epokhi eneolita-bronzy mezhdurech'ya Bazavluk – Solenaya – Chertomlyk [Mounds of the Eneolithic-Bronze Age of the Inter-Bazaar Bazavluk - Saline - Chertomlyk]. K.: Oleg Filyuk, 2015. 536 s. 25. Berry A. C., Berry R. J. Epigenetic variation in the human cranium. J. Anat., 1967. V. 101. P. 361–379. 26. Brothwell D. R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p. 27. Buxton L. H. D., Morant G. D. Essential Craniological Technique. J. Roy. Anthropol. Inst. 1933. V. 63. P. 19–47. 28. Kozintsev A. Homo. Ethnic Epigenetics: A New Approach Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Vol. 43/3. Stuttgart, Jena, New York: Gustav Fischer, 1992. P. 213–244. 29. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena: Gustav Fisher. Bd. II. 1928. 1062 S. 30. Ortner D. J. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. San Diego: California, 2003. 645 p. 31. Ubelaker D. N. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation. Albine Manuals on Archaeology. 3rd ed. Chicago, 1989. 116 p. 32. Vallois H. V. Laduree de la viechez l'home fossile. L'Anthropologie. 1937. 47. P. 499–532.

Yuriy Dolzhenko

NEW CRANIOLOGICAL MATERIALS OF LOWER PRYPSILLYA'S ANCIENT POPULATION

The article deals with informative characteristic of anthropological data received during scientifically-rescuing mounds excavations (1999–2011) in localities Bondari, Horbani, Kyiashky, Vasylivka, Voloshyno, Karpivka, Shyshaky from Lower Psel drainage-basin. This data belongs to such archaeological cultures: Chernyakhov, Pit Grave, Catacomb, Scythian, Timber-grave, Multi-cordoned ware. Differentially dated habitants' of Lower Psel drainage-basin remains are investigated according to 3 craniological procedures. The author figure out exactly, that the skulls of Catacomb culture from Poltava region are anthropologically varied. They belong to different anthropological types: brachycranial skull (burial 27 from mound 1, Voloshyno) with relatively wide, moderately shaped face

and low protrusive wide nose and dolichocranial (burial 1 Vasylivka), with wide, wellshaped face and strongly protrusive, moderately wide nose, obviously from Caucasoid race. The statistical analysis by the main components displayed that the burial 27 from mound 1 (Voloshyno) is similar to the skull 164 from Starosillia (data of Kherson expedition, excavations by Iu. Shylov in 1972). This skull is less similar to the skull from burial 16 (Novochornomia village, Holoprystan district of Kherson region). The main components method also showed the resemblance of mesocranial Scythian skull from Horbani to Kovalivka-2. This likeness is also observed morphologically. The 2nd subbrachycranial Scythian skull from Volosshyno (mound 2, burial 15) is very slightly corresponding to the skull 93/5 from Mykolaivka-Kozatska. Morphological and statistical affinity of the probed Scythian skulls from Poltava region is hardly noticeable.

Key words: craniology, craniology, anthropology, cranial nonmetrics, Psel, copper age culture, Chernyakhov culture, Pit Grave culture, Catacomb culture, Scythian culture, Timber-grave culture, Multi-cordoned ware culture.

УДК: 930.2+908

Андрій Красножон

ДВА СХІДНІХ НАПИСИ З АККЕРМАНУ ТА ІЗМАЇЛУ

У статті проаналізовано дві відомі пам'ятки епіграфіки, що походять з таких фортець Північно-Західного Причорномор'я османського періоду, як Ізмаїл та Аккерман. Публікуються нові фото, картограми та розшифрування написів з уточненими перекладами. Плита з написом із Аккерману розташовувалася в районі головної брами фортеці та її текст пов'язаний саме із суфійською традицією: автор звертається до халіфа Алі, сподіваючись на його захист. Напис з Ізмаїлу пов'язаний з останнім етапом модернізації оборонного комплексу 1792–1795 рр.

Ключові слова: Аккерман, Білгород-Дністровська фортеця, Ізмаїл, османська епіграфіка, написи.

Епіграфіка османського періоду фортець та міст Північно-Західного Причорномор'я є не достатньо дослідженою. Однією із причин цього є відсутність сьогодні в оригіналі більшості з введених у минулі часи до наукового обігу лапідарних пам'яток. За останні сто років вони чи зникли з первинних місць розташування на стінах історичних споруд, або поміняли музейні адреси фондового зберігання, або ж загубилися.

У статті автор звертається до добре відомих серед фахівців двох написів зі «східними письменами» з Аккерману та Ізмаїлу. Перша – це плита, що походить «з ескарпу рову» (за описом 1819 р.) Аккерманської фортеці (рис. 1.1). Інша – з комплексу чотирьох однакових мармурових надбрамних плит Ізмаїльської фортеці (рис. 2). Вперше їх зафіксовано також у 1819 р. на малюнку російського військового А. Літова, потім декілька разів перевидано з варіантами перекладів. Фото ізмаїльської плити публікувалося мінімум двічі: у статті І. Спафарсиса [1, с. 166–167], а також у монографії М. Шлапак [2, с. 294]. Свій власний варіант перекладу, без малюнка, надруковано автором статті у 2015 р. [3, с. 331]. Фото аккерманської плити вперше видав М. Репников [4, с. 77], а невдовзі й І. Спафарсис [1, с. 172–175] (однакові варіанти перекладу). Малюнок військового 1819 р. – вперше видав В. Войцеховський [5, с. 372], потім М. Шлапак [6, с. 178–179; 7, с. 227, 231], дубляж малюнку з новим варіантом перекладу напису – А. Красножон [8, с. 52; 9, с. 78]. Востаннє фото та варіанти перекладів, зроблені у першій чверті ХХ ст., повторені у короткій компілятивній статті І. Сапожникова, без нових варіантів прочитання, інтерпретацій чи зображень [10, с. 56].

У січні 2014 р. автору статті вдалося віднайти у фондах музейного національного комплексу «Молдова» у Яссах три з чотирьох мармурових плит ізмаїльської групи лапідарних пам'яток. У пропонованій статті вперше подано картограму напису до них, уточнено розшифрування. Складнішою за структурою є напис з ескарпу Аккерманської фортеці. Його картограму виконано за фотографією 1915 р. з власним баченням варіанту прочитання та перекладу.

Аккерманський напис. Фортеця у Білгороді-Дністровському (Одеська область) збудована у 1410–1450-ті рр. Кардинально перебудована по зовнішньому, східному і південному фронтам у 1480–1490-х рр. за ініціативи османського султана Баязида II. У 1798 р. султан Селім III провів останню масштабну модернізацію оборонного комплексу [9, с. 351–353; 11, с. 308–315]. Головний та єдиний вхід до фортеці розташований у надбрамній вежі так званих «Кілійських воріт» (історична назва за молдавського та османського періодів – «Великі врата» [9, с. 41; 12, с. 201].

До 2011 р. в ескарпі рову поруч з Кілійською брамою (у північно-східному куті вежі) зберігалася прямокутна в плані ніша від будівельної плити у верхніх рядах мурування. Її розміри 0,5×0,6 м, глибина – до 15 см. Автор малюнка 1819 р. в експлікації зазначав, що ця плита розташовувалася